

πει μὲ τὴν ἐπανασύνδεσιν τῶν σχέσεων πολλῶν ἑλληνικῶν προϊστορικῶν Ἱερῶν μετὰ τοῦ λοιποῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, αἱ ὁποῖαι εἶχον διακοπὴν μὲ τὴν κάθοδον τῶν Δωριέων καὶ τὴν εἰσβολὴν τῶν Βορειοδυτικῶν λεγομένων φύλων.

ΣΤ'. Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Περὶ τῆς ἀρχαιοτέρας μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων, εἰς τοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ἡ γνωστὴ προσευχὴ εἰς τὸν Δία, τὸν Δωδωναῖον καὶ Πελασγικόν, τοῦ Θεσσαλοῦ ἥρωος Ἀχιλλέως ὑπὲρ τοῦ φίλου του Πατρόκλου (Ἰλ. Π 233 κ.έξ.)¹, οὐδεμία ἀρχαιολογικὴ ἔνδειξις προέκυψε. Τὴν λατρείαν ὅμως ἐν Δωδώνῃ κατὰ τὴν 2^{αν} π.Χ. χιλιετηρίδα ἀποδεικνύουν, ὡς εἴπομεν, τὰ πολυάριθμα προϊστορικὰ εὐρήματα, ἀξίται καὶ ἐργαλεῖα ἐκ λίθου, καὶ ἡ προϊστορικὴ κεραμικὴ II καὶ III, δυναμένη νὰ ἀναχθῆ τυπολογικῶς εἰς τοὺς ἐσχάτους πρωτοελλαδικούς χρόνους.

Ἄλλὰ καὶ ἂν ἔτι ἀμφισβητηθῆ ἡ μυκηναϊκὴ ἡλικία τοῦ χωρίου τῆς Ἰλιάδος, τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Δωδώνη ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς μεγάλης εἰσβολῆς (περὶ τὸ 1200 π.Χ.) καὶ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 8^{ου} π.Χ. ἀπεμονώθη τελείως ἀπὸ τῆς νοτίας Ἑλλάδος, ἡ δὲ λατρεία τοῦ Διὸς ἔχει νοτίαν προέλευσιν, ὑποθέτει ὅτι πρὸ τοῦ Ὁμήρου καὶ πρὸ τῆς μεγάλης εἰσβολῆς εἶχε φθάσει εἰς τὴν Δωδώνην ἡ λατρεία αὕτη. Ἐφ' ὅσον δὲ ἀπὸ τῶν τελευταίων πρὸ τῆς εἰσβολῆς χρόνων καὶ μέχρι τῆς δύσεως τοῦ ἀρχαίου κόσμου τὸν λατρευτικὸν ᾠρον καταλαμβάνει ὁ Ζεὺς, ἔπεται ἀναγκαίως ὅτι ἡ λατρεία τῆς δρυὸς καὶ τῆς Γῆς, μνεῖαν τῆς ὁποίας κάμνει ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (X 12.10), εἶναι λατρευτικὰ στρώματα ἀρχαιότερα τοῦ Διὸς. Δεδομένου δὲ ὅτι τὰ προϊστορικὰ εὐρήματα τοῦ Ἱεροῦ, ἐνίοτε μάλιστα σαφῶς ἀφιερωματικοῦ χαρακτῆρος (λίθινοι πελέκει, αἱ πήλινοι ψῆφοι τῆς ἐστίας), ἀνέρονται μέχρι τοῦ τέλους τῆς ΠΕ III ἢ μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ΜΕ, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀρχικὴ λατρεία, εἴτε ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς Θεᾶς Φύσεως (Γῆς) εἴτε τῆς δρυὸς, εἶναι τόσον παλαιά². Τὴν προϋπαρξιν τῆς δενδρολατρίας ὑποθέτουν ἡ ὄλως ἐξέχουσα σημασία τῆς εἰς τὴν λατρείαν τῶν προϊστορικῶν χρόνων καὶ οἱ μετ' αὐτῆς συνδεόμενοι μῦθοι. Ἡ ἀρχικῶς ὡς θεότης λατρευθεῖσα φηγός, τὸ κατ' ἐξοχὴν δένδρον τῶν Ἡπειρωτικῶν δρυμῶν, ἀποτελέσασα τὴν βάσιν τῆς κτηνοτροφικῆς ζωῆς ἐν Ἡπείρῳ, κατέστη τὸ ἱερώτατον σύμβολον τῆς νέας κυριάρχου θεότητος, τοῦ Διὸς, τοῦ ὁποίου ἡ προέλευσις πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ εἰς τὴν νοτίαν Ἑλλάδα. Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος ἡ ἀνάπτυξις τοῦ θέματος τῆς προϊστορικῆς λατρίας ἐν Δωδώνῃ. Περιοριζόμεθα ἐδῶ νὰ ὑπενθυμίσωμεν ὅτι ἡ ἐμφάνισις, διαρκοῦντος τοῦ 13^{ου} π. Χ. αἰ., μυκηναϊκῶν

Θεοπόμπου, ΑΘΗΝΑΙΟΣ VI 231 κ.έξ.: *Ἦν γὰρ τὸ παλαιὸν τὸ ἱερόν κεκοσμημένον χαλκοῖς ἀναθήμασιν, οὐκ ἀνδριᾶσιν, ἀλλὰ λέβησι καὶ τρίποσι χαλκοῦ πεποιημένοις. Περὶ τῶν σχέσεων Ὀλυμπίας καὶ Δωδώνης ἰδὲ καὶ E. N. GARDINER, Olympia, its History and Remains, 1925, σ. 48-51.*

¹ Τὴν μεγάλην ἀρχαιότητα τῆς λατρίας ὑποθέτει ἐπίσης ἡ ἀρχαία παράδοσις, ἀνάγουσα τὴν καταγωγὴν τῆς εἰς τοὺς Πελασγούς: Ἡ σί ο δ ο ς παρὰ ΣΤΡΑΒΩΝΙ VII 7, 10 (327), ΗΡΟΔ. II 52 κ.έξ., Ἐ φ ο ρ ο ς παρὰ

ΣΤΡΑΒΩΝΙ VII 7, 10, IX 2. 4. ΔΙΟΝ. ΛΑΙΚ. I 18, 2 κ.άλ.

² Σχετικῶς καὶ L. WENIGER, ἔ. ἀ. σ. 11 κ.έξ. A. LESKY, Hellos - Hellotis 45, 1926/27, σ. 152 κ.έξ. A. B. COOK, Zeus II, σ. 677 κ.έξ. S. I. DAKARIS, Antike Kunst, ἔ.ἀ. σ. 48-49. Γενικώτερον περὶ τῆς δενδρολατρίας εἰς τὸν μινωικὸν-μυκηναϊκὸν ᾠρον, M. NILSSON, G. Gr. Rel. I², σ. 209 κ.έξ., σ. 280 κ.έξ. καὶ Min. Myc. Rel.², σ. 262 κ.έξ., αὐτόθι καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία.

εὐρημάτων εἰς τὸ Ἱερὸν, εἰς τὸ λεκανοπέδιον τῶν Ἰωαννίνων καὶ ἔτι βορειότερον παρὰ τὸ Καλμπάκι, ἐπὶ δὲ τῶν δυτικῶν ἀκτῶν εἰς τὴν ὀμηρικὴν Ἐφύραν καὶ τὴν Πάργαν¹, ὑποθέτει τὴν διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τοῦ ἀποικισμοῦ διείσδυσιν μέχρις ἐδῶ τοῦ μυκηναϊκοῦ - ἀρχαϊκοῦ πολιτισμοῦ διὰ μέσου τοῦ Ἰονίου ἢ καὶ διὰ τῆς Θεσσαλίας². Διὰ τῆς πρώτης ὁδοῦ ἔφθασεν εἰς τὴν ὀμηρικὴν Ἐφύραν, πιθανώτατα πελοποννησιακὴν ἀποικίαν, ἢ λατρεία τοῦ Ἄδου ὡς καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἀρείου Διὸς εἰς Πασσαρῶνα, διὰ δὲ τῆς Θεσσαλίας ἢ λατρεία τοῦ Ἀχιλλέως, διατηρηθεῖσα εἰς τοὺς Μολοσσοὺς μέχρι τῶν ὑστέρων ἱστορικῶν χρόνων.

Ὅτι συνέβη κατὰ τὸ τέλος τοῦ γεωμετρικοῦ κόσμου μὲ τὴν ἐγκατάστασιν κατὰ μῆκος τῶν Ἠπειρωτικῶν ἀκτῶν, ἀπὸ τοῦ Ἀμβρακικοῦ μέχρι τῶν Κερραυνίων, ἀποικιῶν τῆς νοτίας Ἑλλάδος, εἶναι εὐλόγον ὅτι συνέβη καὶ κατὰ τὸν 13^{ον} π. Χ. αἰῶνα, ἐποχὴν τῆς μεγίστης ἀκτινοβολίας τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐμφάνισεως εἰς τὴν κεντρικὴν Ἠπειρον μυκηναϊκῶν εὐρημάτων. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἶχε διαμορφωθῆ ἤδη ἡ λατρεία τοῦ Διός. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι εἰς ἀποκρυπτογραφηθείσας ἐπιγραφὰς τῆς μυκηναϊκῆς γραμμικῆς γραφῆς Β παρὰ τὸν Δία δὲν ἀναφέρεται ἡ Ἥρα, ἀλλ' ἡ *Diwja - Diwija*, Διώια τῶν ἐπιγραφῶν 28 καὶ 172 ἐκ Πύλου, τὴν ὁποῖαν δυνάμεθα ἴσως νὰ ταυτίσωμεν πρὸς τὴν *σύνναον* καὶ *σύνευνον* τοῦ Διὸς ἐν Δωδώνῃ, τὴν Διώνην³.

Ὅθεν δυνάμεθα νὰ διαγράψωμεν εἰς γενικὰς γραμμὰς τὴν πορείαν τῆς προϊστορικῆς λατρείας τοῦ Ἱεροῦ ὡς ἀκολούθως. Μὲ τὴν ἐμφάνισιν εἰς τὴν Ἠπειρον περὶ τὸ τέλος τῆς ΠΕ ΙΙΙ ἢ μὲ τὴν ἔναρξιν τῆς ΜΕ Ι περιόδου τῶν πρώτων ἰνδογερμανικῶν φύλων, τῶν Ἑλλήνων, τοὺς ὁποίους δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν Θεσπρωτοὺς⁴, εἰσῆχθη εἰς Δωδώνην καὶ ἡ πρώτη λατρεία τῆς δρυός, στοιχείον, τὸ ὁποῖον, παραλλήλως ἐνίοτε μὲ τὴν λατρείαν τοῦ ἵππου, ἀπαντᾷ εἰς τὰ ἰνδογερμανικὰ φύλα⁵. Περὶ τὸ τέλος τῶν ὑστεροελλαδικῶν χρόνων, ὅτε πλέον εἶχε διαμορφωθῆ εἰς τὴν νοτίαν Ἑλλάδα ἡ λατρεία τοῦ Διός, μετεφέρθη αὕτη μέχρι τῆς Δωδώνης, διαρκοῦντος τοῦ 13^{ον} π.Χ. αἰ., διὰ μέσου τῶν νοτίων Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἀπόικισαν τὰς ἀκτὰς τῆς Ἠπείρου. Μία τῶν ἀποικιῶν τούτων δύναται νὰ θεωρηθῆ ἡ ὀμηρικὴ Ἐφύρα, πλησίον τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἀχέροντος, εἰς τὰς δυτικὰς ἀκτὰς τοῦ νομοῦ Πρεβέζης, καὶ ἕτερα ἢ νοτίως τῆς Πάργας⁶. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀρχαία παράδοσις (ΠΑΥΣ. Χ 12.10) ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῆς λατρείας

1 Τὸ Ἔργον 1958, σ. 95 κ.ἐξ., 1960, σ. 110 - 11. Σ. Ί. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 114-153, ΑΔ 1962 (Χρονικά) καὶ *Antike Kunst*, ἔ. ἀ σ. 48, πίν. 21, 5-6. Ν. SANDARS, *AJA* 67, 1963, σ. 120 καὶ 137.

2 Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 120 κ.ἐξ., σ. 134-35, σ. 149 κ.ἐξ.

3 Μ. VENTRIS - J. CHADWICK, *Documents in Mycenaean Greek*, 1959, σ. 125-26, 168, 288.

4 Ἴδὲ τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 114 κ. ἐξ. καὶ ἰδίᾳ ΑΕ 1957, σ. 107-108.

5 L. WENIGER, ἔ. ἀ σ. 11 κ.ἐξ. Ο. KERN, *RE* V, I, στ. 1261 καὶ ΙΙΙ, στ. 158. Περὶ τῆς ἰνδογερμανικῆς προελεύσεως τῶν λ. δρυς (*drū*) καὶ φηγός (*bhāgos*) ἰδὲ

P. KRETSCHMER, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, σ. 65, 1. J. POKORNY, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, 1959, ἐν λ. *bhāgos* (σ. 107). Παλαιότερα βιβλιογραφία παρὰ Α. Β. COOK, *Class. Rev.* 17, 1903, σ. 174.

6 Περὶ τῆς μυκηναϊκῆς αὐτῆς ἀποικίας, ἴσως τῆς Τορώνης ἢ Τορώνης, Σ. Ί. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 1960 (Χρονικά), σ. 205. Περὶ τῆς Ἐφύρας, Α. ΟΡΑΝΔΟΣ (Σ. Δάκαρης), Τὸ Ἔργον 1958, σ. 95 κ.ἐξ. Πρβλ. καὶ *BCH* 83, 1958, σ. 665-9, 1960, σ. 110. *Archaeology* 15, 1962, σ. 85-87. FR. SCHACHERMEYER, *AA* ἔ. ἀ σ. 295. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ. ἀ σ. 748.

τῆς Γῆς εἰς Δωδώνην, ὡς παλαιότερας τῆς τοῦ Διός¹, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι μία ἄλλη τομὴ εἰς τὴν λατρείαν σημειοῦται κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, ἔκτος τῆς λατρείας τῆς δρυὸς καὶ τοῦ Διός². Τὴν λατρείαν τῆς Θεᾶς Φύσεως (Γῆς) ὑποδεικνύουν τὰ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὡς σύμβολα τοῦ Διὸς ἐπιβιώσαντα λατρευτικὰ στοιχεῖα, σχετιζόμενα ἀρχῆθεν μὲ τὴν γυναικείαν χθονίαν θεότητα, ὁ διπλοῦς πέλεκυς (λάβρος), αἱ τρεῖς πέλειαι-περιστεραὶ (ἀνωτ. σ. 22, ὑποσ. 1 καὶ 95-96), ὁ ταῦρος, περὶ τοῦ ὁποίου ἢ μὲν ἀρχαία παράδοσις δὲν ὁμιλεῖ, ἀλλ' ἢ σχέσις του πρὸς τὴν Δωδώνην τεκμαίρεται ἐκ παραστάσεων ἐπὶ τῶν Ἑπειρωτικῶν νομισμάτων (εἰκ. 93) τῶν χρόνων τῆς συμμαχίας (329/25 - 234/33) καὶ τῆς Δημοκρατίας (234/3-168/7 π.Χ.)³. Τέλος τὰ χθόνια στοιχεῖα εἰς τὴν λατρείαν τῶν ἱστορικῶν χρόνων (ἀνωτ. σ. 68 κ.ἑξ.) καὶ εἰς τὴν μορφήν τοῦ οἰκο-

Εἰκ. 93. Ἀργυροῦς στατήρ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (234/33 - 168/7 π.Χ.)

δομήματος Ε¹ (κεφ. Ζ') καὶ τὸ ὑποτιθέμενον μέγαρον μὲ τὴν θυσίαν τῶν κἀπρων ὑποθέτουν τὴν προηγηθεῖσαν χθονίαν λατρείαν. Ἀκόμη καὶ αἱ μαντικαὶ ιδιότητες τοῦ ἱεροῦ δένδρου πρέπει ἴσως νὰ συσχετισθοῦν πρὸς τὴν λατρείαν αὐτήν.

Κατὰ τὸν 13^{ον} π.Χ. αἰ. ἡ λατρεία τῆς Γῆς καὶ τῆς δρυὸς ὑπεχώρησεν, ὡς φαίνεται, πρὸ τῆς κυριαρχίας τῆς νέας θεότητος, τοῦ Διός, ἀλλ' ὁ πρωταρχικὸς χθόνιος χαρακτὴρ αὐτῆς διετηρήθη ἐπιμόνως καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Τὸ ὄνομα τῆς προκατό-

1 Εἰς Δελφοὺς καὶ Ὀλυμπίαν προηγήθη ἐπίσης τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Διὸς ἢ λατρεία τῆς Γῆς. Μάλιστα εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἱερά ἐδεικνύετο καὶ χάσμα γῆς, συνδεόμενον μὲ τὴν γῆν (ΠΑΥΣ. V 14, 10. ΠΛΟΥΤ. Πυθ. λόγ. 17. Πρβλ. καὶ L. WENIGER, ἔ.ἀ. σ. 18. E. N. GARDINER, ἔ.ἀ. σ. 48 κ.ἑξ. W. DÖRPFELD, *Alt-Olympia*, 1935, σ. 63 κ.ἑξ., 105, 262-3. RE XVIII, 1, στ. 159, M. NILSSON, *G. Gr. Rel.* I², σ. 170, 339-40, καὶ *Min. Myc. Rel.*, σ. 401 κ.ἑξ. A. LESKY, *Wien. Stud.* 45, 1926 27, 159 καὶ 46-47, 1927-29, σ. 49).

2 Ὁ A. LESKY, ἔ.ἀ.τ. 46-7, 1927/29, σ. 52, καὶ ἄλλοι συνάπτουν στενῶς τὴν λατρείαν τῆς Μητρὸς Γῆς μὲ τὴν δρυὸν, θεωροῦντες τὴν τελευταίαν σύμβολον καὶ κατοικίαν τῆς γυναικείας θεότητος. Νομίζω ὅτι εἰς τὴν λατρείαν τῆς Δωδώνης πρέπει νὰ γίνῃ σαφὴς διάκρισις δύο λατρευτικῶν στρωμάτων πρὸ τῆς λατρείας τοῦ Διός, τῆς Γῆς καὶ τῆς δρυὸς. Ἦδη ὁ μῦθος περὶ τοῦ Ἑλλοῦ, ἐπιχειρήσαντος νὰ κόψῃ διὰ τοῦ πελέκεως τὴν ἱεράν δρυὸν καὶ ἀποτραπέντος ὑπὸ τῆς περιστερᾶς, ὑποθέτει τὴν διάκρισιν αὐτήν (ΦΙΛΟΣΤΡ. Εἰκ. II 33 καὶ

ΠΡΟΞΕΝ. εἰς σχολ. Ὀδυσσ. ξ 327, σχετικῶς καὶ κατωτέρω. Πιστεύω ὅτι ἡ λατρεία τῆς δρυὸς, ἀντιθέτως πρὸς τὴν λατρείαν τῆς Θεᾶς Φύσεως, ἔχει βόρειον (ἰνδογερμανικὴν) προέλευσιν. Προσέτι αἱ εἰς τὸ ἱερόν τῆς Δωδώνης δύο κατηγορίαι προϊστορικῆς κεραμικῆς ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν αὐτήν. Περὶ τῆς ἀρχαιοτάτης λατρείας τῆς Γῆς ἰδὲ προσέτι καὶ E. N. GARDINER, ἔ.ἀ. σ. 48 κ.ἑξ. A. B. COOK, *Class. Rev.* 20, 1909, σ. 369 κ.ἑξ. πρβλ. καὶ S. I. DAKARIS, *Antike Kunst*, ἔ.ἀ. σ. 47-49. Τὴν παλαιότητα τῆς λατρείας τῆς Γῆς ἐν Δωδώνῃ ἀμφισβητεῖ ὁ M. NILSSON, *G. Gr. Rel.* I², σ. 427, ὑποσ. 2.

3 Σχετικῶς P. FRANKF, *Die antiken Münzen*, σ. 116 κ.ἑξ., πίν. 12-13 (Συμμαχίας Ἑπειρωτῶν) καὶ σ. 134 ἑξ., πίν. 17-19 (Κοινοῦ Ἑπειρωτῶν). Ἰδὲ καὶ Σ. I. ΔΑΚΑΡΗΝ, ΑΔ 1961, Χρονικά. Ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἐπίσης τοῦ θεάτρου προέκυψεν ὅτι κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὅτε τοῦτο μετετράπη εἰς ἀρέναν, ἐχρησιμοποιεῖτο ὁ ταῦρος διὰ τὰς θηριομαχίας, ὅπως καὶ ὁ κἀπρος ΑΔ 1960, σ. 35. Γενικώτερον S. I. DAKARIS, *Antike Kunst*, ἔ.ἀ. σ. 48-49.

χου γυναικείας θεᾶς διεδέχθη τὸ τῆς Διώνης, ἀντίστοιχον τοῦ ὀνόματος τῆς ἀνδρικήσ θεότητος τοῦ Διός¹. Ἡ περιστερά, ἢ συμβολίζουσα τὴν ἐπιφάνειαν τῆς Θεᾶς Φύσεως, ὁ ταῦρος, τὸ ἱερὸν ζῷον τὸ προσφερόμενον ὡς θυσία εἰς τὴν θεότητα ταύτην, ὁ κρητικὸς λάβρος, τὸ ὄργανον τῆς θυσίας, καὶ ὁ κάπρος, κατέστησαν τώρα σύμβολα τοῦ Διός. Ἡ παναρχαία δρυς, ὁ πυρὴν τῆς λατρείας, εἴτε ὑπὸ μορφὴν δενδρολατρείας εἴτε ὡς ἐνσάρκωσις τῆς προελληνικῆς θεᾶς, κατέστη ἡ ἐπίγειος κατοικία τῆς νέας ἑλληνικῆς θεότητος, τοῦ Ναίου Διός. Ἡ θεία παρουσία του ἐπιφαίνεται μὲ τὸν ἀποκαλυπτικὸν ψίδυρον τῶν φύλλων, μὲ τοὺς μαντικούς κρωγμούς καὶ μὲ τὴν πτῆσιν τῶν ἀγριοπεριστερῶν, ποὺ ἐνεφώλευον εἰς τὸ φύλλωμά της. Οἱ ὑποφῆται τοῦ θεοῦ, οἱ Σελλοί, κατὰ παναρχαίαν συνήθειαν ἐκοιμῶντο κατὰ γῆς, ἵνα ἔρχονται εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς Γῆς (Ἰλ. Π 233 κ.έξ.). Τρεῖς λοιπὸν σταθμοὶ διακρίνονται εἰς τὴν προϊστορικὴν καὶ τὴν ἱστορικὴν λατρείαν τῆς Δωδώνης, τῆς Γῆς, τῆς Δρυὸς καὶ τοῦ Διός - Διώνης².

Ἄλλ', ὡς εἴπομεν, ἡ Δωδώνη μετὰ τῆς λοιπῆς δυτικῆς Ἡπείρου ἔμεινεν ἀμέτοχος τῶν μεγάλων μεταβολῶν, αἱ ὁποῖαι ἀνεστάτωσαν τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον περὶ τὸ 1200 π.Χ. αἰ. Ἡ κυρίαρχος μορφὴ τῆς δρυὸς καὶ ὁ πέριξ ὑπαιθρος χῶρος ὑπῆρξαν ὁ τόπος τῆς λατρείας. Τὸν ἱερὸν χῶρον ὠρίζεν ἴσως περίβολός τις ἐκ λίθων ἢ καὶ ἐξ ἄλλης ὕλης· ἀλλὰ περὶ αὐτοῦ αἱ ἀνασκαφαὶ οὐδὲν ἐνδεικτικὸν στοιχεῖον ἔδωσαν. Τοιαύτην μορφὴν, τοῦ ἀπλοῦ τεμένους, περιβάλλοντος τὸ ἱερὸν δένδρον, εἶχον τὰ μυκηναϊκὰ Ἱερά, ὡς τοῦτο προκύπτει ἐκ τῶν συχνῶν παραστάσεων ἐπὶ δακτυλιολίθων, ἐπὶ ἀποτυπωμάτων σφραγίδων καὶ ἄλλων παραστάσεων τοῦ μινωικοῦ-μυκηναϊκοῦ κύκλου, ὡς καὶ ἐκ τοῦ ὑπὸ τὸ Τελεστήριον τῆς Ἐλευσίνας ἀποκαλυφθέντος Ἱεροῦ. Ἀλλὰ καὶ εἰδικὸς περίβολος ἐκ τριπόδων εἶναι πιθανός. Ἀνάλογον μορφὴν θὰ εἶχεν ἴσως καὶ ὁ Κερατῶν τῆς Δήλου, τοῦ ὁποῖου ὁ βωμός, κατεσκευασμένος ἐκ τῶν κεράτων τῶν θυσιασθέντων ζῴων, περι-

1 S. I. DAKARIS, αὐτ. σ. 49 καὶ ὑποσ. 27. Πρῶτος ὁ ΕΥΡΥΠΙΔΗΣ συνεσχέτισε τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς μὲ τὸ τοῦ Διός: ἀπαιδίᾳ δὲ χρώμενος πατήρ ἐμός/ Τήμενος ἐς ἀγνῆς ἦλθε Δωδώνης πύχας/τέκνων ἔρωτι' τῆς δ' ὄ μ ο ν ὄ μ ο ν Διός/πρόπολος Διόνης εἶπε Τημενω τάδε (Ἀρχέλαος, ἀπόσπ. α, Col. II, στ. 44 ἐξ. ἔκδοσις E. Siegmann). Τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν καθηγητὴν M. TREU). Περὶ τῆς σχέσεως τῆς Διώνης μὲ τὴν Γῆν, ΜΕΓΑ ΕΤΥΜ. ἐν. λ. Διώνη: ..ἡ αὐτὴ γὰρ ἔστι τῆ γῆ. Παρὰ BERVE-GRUBEN, Griechische Tempel und Heiligtümer, 1961, σ. 41-42, οἱ ἀπὸ Βορρᾶ ἐλθόντες μετὰ τῶν Ἑλλήνων εἰσβολέων θεὸς τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἡ σύζυγός του, Διώνη, εὔρον εἰς τὴν Δωδώνην τὴν λατρείαν τῆς θεότητος τῆς πηγῆς (Ναΐας). Ἐκτοτε ὁ Ζεὺς Νάϊος ἀποβαίνει κύριος τῆς Δωδώνης, ὁμοίως περίπου οἱ KIRSTEN-KRAIKER, ἔ.ά. σ. 740, πρβλ. καὶ KIRSTEN παρὰ PHILIPPSON, Die Griech. Landschaften II, 1, σ. 85, ὑποσ. 5. κατὰ τοὺς ὁποίους μὲ τὴν ἀρχικὴν λατρείαν τῆς Ναΐας, θεότητος τῆς πηγῆς τῆς κοιλάδος, συνεδέθη ὁ θεὸς τῆς κορυφῆς τοῦ Τομάρου. Ἐνεκα τοῦ συνδέσμου τούτου ἢ μὲν προελληνικὴ θεὰ ἔλαβε τὸ ἀντίστοιχον τοῦ Διός ὄνομα (Διώνη), ὁ δὲ τὸ ὄνομα τῆς γυναικείας θεότητος (Ναΐος). Σχετικῶς ὅμως ἰδὲ κατωτέρω κεφάλαιον Ζ'.

2 Τὰ λατρευτικὰ ταῦτα στρώματα τῆς Δωδώνης φαίνονται ὡς νὰ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τρεῖς κατηγορίας εὐρημάτων, τὴν κεραμικὴν II, III καὶ πρὸς τὰ μυκηναϊκὰ εὐρήματα τοῦ 13^{ου} π.Χ. Εἰς ἐκάστην κατηγορίαν εὐρημάτων ἀντιστοιχεῖ διάφορος μορφὴ λατρείας, τῆς δρυὸς, τῆς Γῆς, τοῦ Διός. Ἡ πρώτη ὑποθέτει ἴσως στάδιον πολιτισμοῦ μὲ προέχοντα τὸν νομαδικὸν χαρακτήρα, ἡ δευτέρα γεωργικόν, ἡ δὲ τρίτη, κατὰ τὴν περίοδον τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀποικισμοῦ, τὴν ἐπίδρασιν τῆς νοτίας Ἑλλάδος. Τοῦτο συμφωνεῖ πρὸς τὴν μορφὴν καὶ τὴν ἐξάπλωσιν τῶν ἀγγείων II καὶ III· διότι ἢ μὲν II κεραμικῆ, ἔνεκα τῆς μορφῆς της καὶ τῆς παρουσίας της καὶ ἐπὶ τῶν πεδινῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ὄρεινῶν οἰκισμῶν, ὑποθέτει πολιτισμὸν γεωργικόν-νομαδικόν, ἢ δὲ κεραμικῆ III, ἀπαντῶσα μόνον εἰς τοὺς μεγάλους προϊστορικοὺς συνοικισμοὺς τῶν πεδιάδων, ὑποθέτει γεωργικὸν στάδιον πολιτισμοῦ, σχετικῶς Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 130. Μὲ τὴν ἀνατολικῆς προελεύσεως λατρείαν τῆς θεᾶς Φύσεως συνδέονται ἱκανὰ τοπωνύμια τῆς Ἡπείρου τοῦ αἰγαιο-ανατολικοῦ κύκλου, τῶν ὁποίων πλήρη κατάλογον παρέχει ὁ E. LEBRONE, Recherche, σ. 92 κ.έξ.

εβάλλετο επίσης υπό κεράτων, καθ' ὃν τρόπον εἰς τὰ μινωικά Ίερά καὶ εἰς τὰ ἀνάκτορα σειρὰ ἱερῶν κεράτων περιέβαλλε τὴν στέγην ἢ τὴν κρηπίδα τούτων¹. Πλησιέστερον παράδειγμα ἀνευρίσκομεν εἰς τὴν παράστασιν ὑπαιθρου Ίεροῦ ἐπὶ τοῦ μεγάλου χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνηῶν (εἰκ. 94), ἔνθα παρὰ τὰς ρίζας τοῦ δένδρου εἰκονίζονται καθημένη ἡ Μεγάλη Θεά, ἡ ἐνοικοῦσα εἰς τὸ δένδρον², πρὸ αὐτῆς γυναῖκες προσκομίζουσαι ἄνθη, ὅπισθεν ἑτέρα γυναικεία μορφή, ψαύουσα τὸ φύλλωμα τοῦ δένδρου. Τὴν ὅλην παράστασιν, τὴν ὁποίαν συνοδεύουν καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, κλείει πρὸς τὰ ἀριστερὰ τόξον ἕξ ἕξ κεφαλῶν θηρίων, πιθανώτατα λεόντων, ὑποδηλούντων περίβολον, περικλείοντα τὸ ὑπαιθρον Ίερόν³. Προφανῶς ἔχομεν ἐνταῦθα παράστασιν μυκηναϊ-

Εἰκ. 94. Ὁ χρυσοῦς δακτύλιος τῶν Μυκηνηῶν μετὰ παράστασιν ὑπαιθρου ἱεροῦ καὶ τῆς Μεγάλης Θεᾶς.

κοῦ Ίεροῦ. Ὁ PERSSON μάλιστα ἐχαρακτήρισε τὴν σκηνὴν ὡς γραφικὴν εἰκόνα τοῦ μεγάλου Ίεροῦ τῶν Μυκηνηῶν⁴. Ἡ ἀντιστοιχία πρὸς τὴν προοικοδομικὴν μορφήν τοῦ Ίεροῦ τῆς Δωδώνης εἶναι φανερά. Ἐὰν εἴχομεν καὶ ἐκ Δωδώνης ἀνάλογον μικρογραφικὴν παράστασιν τῶν ΥΜ χρόνων, ἡ εἰκὼν δὲν θὰ διέφερε πολὺ. Ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν φηγὸν θὰ εἰκονίζετο καθημένη ἡ θεοῦς, ὁ Ζεὺς ἢ καὶ ἡ Θεὰ Γῆ, ἡ προκάτοχος τοῦ Ίεροῦ, πρὸ αὐτῆς δὲ αἱ τρεῖς ἱέρειαι, αἱ πέλειαι ἢ πελειάδες, σεβίζουσαι τὴν θεοῦς. Τὴν ὅλην σκηνὴν θὰ ἔκλειον οἱ χαλκοῖ τρίποδες, ἀντὶ τῶν λεόντων τοῦ δακτυλίου ἢ τῶν κεφαλῶν ταύρων πέριξ δυσδιαγνώστων ἀντικειμένων, ὡς ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου ἐκ

¹ Ἴδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 122, ὑποσ. 4.

² A. EVANS, *The Palace of Minos II*, σ. 341, εἰκ. 194e. H. THOMAS, *BSA* 39, 1938-39, σ. 79 κ.εξ., πίν. 28e. M. NILSSON, *G. Gr. Rel. I*², σ. 262, πίν. 17, 1 καὶ σ. 262 καὶ *Min. Myc. Rel.*², σ. 347, εἰκ. 158. A. PERSSON, ἔ. ἀ. σ. 70 κ.εξ., εἰκ. 22, FR. MATZ, *Kreta - Mykene - Troia (1957)*⁴, πίν. 52. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - Μ. ΗΙΡΜΕΡ, *Kreta und das Mykenische Hellas* (ἔκδ. Ἀθηνῶν 1959) εἰκ. 207. Ἴδὲ καὶ S. I. DAKARIS, *Die Antike Kunst*, ἔ. ἀ. σ. 46-47.

³ Τὰς κεφαλὰς ταύτας ὁ NILSSON (*G. Gr. Rel. I*², σ. 282-3, πίν. 17, 1 καὶ *Min. Myc. Rel.*², σ. 347, εἰκ. 158) ἐρμηνεύει ὡς κεφαλὰς θυσιασθέντων ταύρων ἢ ζώων γενικῶς. Ἡ ἀπουσία κεράτων, ἡ ὑπαρξὶς χαιτῆς, ἡ διόγ-

κωσις τῶν γνάθων χαρακτηρίζουν τοὺς λέοντας. Εἶναι περιττὸν νὰ τονίσωμεν τὴν σημασίαν τῶν λεόντων εἰς τὴν λατρείαν τῆς περιοχῆς τοῦ Αἰγαίου. Συνηθέστατα συνοδεύουν τὴν Μεγάλην Θεάν (Πότινιαν Θεῶν) ἢ τὸν ἀρσενικὸν ἀντίστοιχον θεόν (A. EVANS, *The Palace II*, σ. 827 κ.εξ. M. NILSSON, *G. Gr. Rel. I*², σ. 308 κ.εξ.). Ἡ φυλακτικὴ σημασία τοῦ ζώου τούτου διετηρήθη κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἰς τὰς λεοντοκεφαλὰς τῆς στέγης τῶν ναῶν, τοῦ πλέον εὐαισθήτου σημείου τοῦ οἰκοδομήματος, εἰς τοὺς κρουνοὺς τῶν κρηνῶν κ.ἀ. εἰς τὰς εἰσόδους τῶν Ίερῶν (ἱερά ὁδὸς Δήλου).

⁴ Ἐ. ἀ. σ. 75, πρβλ. καὶ M. NILSSON, *Min. Myc. Rel.*², σ. 264 καὶ σ. 281-2.

Μυκηναίων¹. Ἡ ὁμοιότης εἶναι στενή. Ἄλλωστε ἡ λατρεία τοῦ Διὸς φαίνεται ἔχουσα τὴν καταγωγὴν τῆς ἐκ τῆς νοτίας Ἑλλάδος, ὁποῦθεν προῆλθε καὶ ἡ ἰδέα τοῦ τεμένου, δεδομένου ὅτι κατὰ τὸν 13^{ον} π.Χ. αἰ. παρατηρεῖται, ὡς εἴπομεν, ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου². Ἡ ὁμοιότης τῶν δύο Ἱερῶν καθίσταται ζωηροτέρα, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι πρὸ τοῦ Διὸς ἐλατρεύετο ὑπὸ τὴν φηγὸν ἡ Μεγάλῃ Θεᾷ μὲ τὰς περιστεράς, ἡ Γῆ μὲ τὴν μαντικὴν ιδιότητα, τῆς ὁποίας ἡ σχέσις πρὸς τοὺς τριπόδας βεβαιοῦται καὶ εἰς Δελφούς³. Τὴν προϋπαρξίν ταύτης ὑποθέτουν τὰ χθόνια στοιχεῖα εἰς τὴν λατρείαν τῆς Δωδώνης⁴, τὰ ὅποια ὁ Ζεὺς, συνδεόμενος μὲ τὸν οὐρανόν, τὰς καταγίδας καὶ τὸν κεραυνόν, δὲν δύναται νὰ ἔχη⁵. Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους καὶ ἐπειδὴ μετὰ τοῦ 13^{ου} π.Χ. αἰ., χρόνου διεισδύσεως τῶν μυκηναϊκῶν ἐπιδράσεων, καὶ τοῦ τέλους περιόδου τοῦ 8^{ου} π.Χ. αἰ., ἐποχῆς τοῦ ἀποικισμοῦ τῆς Ἡπείρου, οὐδεμία ἱστορικὴ μεταβολὴ ἐπῆλθεν εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης, τὸ ὁποῖον ἀντιθέτως ἐμφανίζεται τελείως ἀπομονωμένον ἀπὸ τῆς νοτίας Ἑλλάδος, ἡ μορφή τούτου κατὰ τοὺς ὑστερομυκηναϊκοὺς χρόνους δὲν θὰ ἦτο διάφορος τοῦ προοικοδομικοῦ Ἱεροῦ. Καθ' ὃν τρόπον ἡ λατρεία, ἡ κεραμεικὴ καὶ ὁ πολιτισμὸς ἐν γένει παρέμειναν ἀμετάβλητα μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ., οὕτω καὶ ἡ μορφή τοῦ Ἱεροῦ ἐνδεχομένως διετήρησε τὸν ἀρχαιότατον τύπον του.

Οἱ περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνοι, περίοδος τῆς βασιλείας τοῦ Μολοσσοῦ Θαρύπα, ἀποτελοῦν σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἡπείρου, διότι ἐγκαινιάζουν τὴν ἔξοδον ἀπὸ τοῦ «προϊστορικοῦ» πολιτισμοῦ καὶ τὴν εἴσοδον εἰς τὸν ἱστορικὸν γῶρον. Ποῖον ἀντίκτυπον εἶχεν ἡ μεταβολὴ αὕτη εἰς τὸ Ἱερὸν θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ μεθεπόμενον κεφάλαιον.

1 Min. Myc. Rel.², σ. 232, εἰκ. 114.

2 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 144 κ.ἐξ. Ε. LEPORÉ, Recherche, σ. 4-5, 79-80, 82-83. Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ἐκ Θεσσαλίας προέλευσις τόσον τῆς λατρείας τῆς Θεᾶς Φύσεως ὅσον καὶ τῆς τοῦ Διὸς· διότι ἀπ' ἐνὸς ἡ Δωδώνη εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς φυσικῆς διαβάσεως διὰ Ζυγοῦ πρὸς Θεσσαλίαν, ἀπ' ἐτέρου εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ὑπῆρξεν εὐρύτατα διαδεδομένη ἡ λατρεία τῆς νεολιθικῆς Θεᾶς Φύσεως καὶ τοῦ Διὸς.

3 Ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 69, ὑποσ. 2. Τὴν νοτίαν προέλευσιν τῆς λατρείας τῆς Γῆς ὑποδεικνύουν ἡ σχέσις μὲ τὴν λατρείαν τῆς Δωδώνης τῶν περιστερῶν, τοῦ διπλοῦ πελέκειος καὶ ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἱερότητος τοῦ βοῦς εἰς τὴν Ἡπειρον, ὡς ἐκ τῶν πολλῶν παραστάσεων τούτου τεκμαίρεται. Σχετικῶς ἰδὲ καὶ Α. LESKY, Wien. Stud. 45, 1926-27, σ. 152 κ.ἐξ., καὶ 46-47, 1927-29, σ. 48 κ.ἐξ. Οὕτως ἐκτὸς τῶν παραστάσεων βοῦς ἐπὶ τῶν Ἡπειρωτικῶν νομισμάτων τῶν χρόνων τῆς Δημοκρατίας, εἰς τὴν προσθίαν πλευρὰν τῶν ὁποίων εἰκονίζεται ὁ Ζεὺς ἢ τὸ θεῖον ζεῦγος, Ζεὺς καὶ Διώνη, ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἐπιτύμβιον στήλην ἐκ

Σάλιαρης Β. Ἡπείρου (Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΑΕ 1914, σ. 232 κ.ἐξ. ἰδίᾳ Ρ. FRANKÉ, Die antiken Münzen, σ. 291, πίν. 57, 1). Κεφαλὴ βοῦς ἐπίσης παρίσταται ἐπὶ ἐπιτύμβιου πλακόσ, ἐντειχισμένης σήμερον εἰς τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον Μοσπίνης-Δωδώνης, παράστασις δὲ βοῦς ἐπὶ ὀρείας κρυστάλλου τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ προέρχεται ἐκ τάφου τῆς Ἀμβρακίας (JHS 76, 1956, σ. 19, Suppl., BCH 80, 1956, σ. 305, εἰκ. 11. AJA 60, 1956, σ. 272, πίν. 100, εἰκ. 13).

4 Σχετικῶς ἰδὲ καὶ ἀνωτ. σ. 69, ὑποσ. 2, σ. 129.

5 Πρβλ. καὶ Μ. NILSSON, Vater Zeus, Opusc. Sel. II, σ. 710 κ.ἐξ. καὶ G. Gr. Rel. I², 414 κ.ἐξ. Ὁ μέγας ἀριθμὸς χαλκῶν τριπόδων τῆς Ἄλτεως καὶ τῶν Δελφῶν (ΑΘΗΝΑΙΟΣ VI 231 κ.ἐξ.) δύναται ἐπίσης νὰ ἐρμηνευθῇ ἐκ τῆς λατρείας τῆς Γῆς. Ὁ Α. Β. COOK, Class. Rev. 17, 1903, σ. 180, συνάπτει τὸ δωδωναῖον χαλκεῖον μὲ τὴν Δᾶ ἢ Δᾶ (Δωμάτηρ, Δα-μάτηρ). Πρβλ. καὶ τὸ ἡγεῖον τοῦ ἱεροφάντου ἐν Ἀθήναις, κρουόμενον καθ' ἣν στιγμὴν ἡ Κόρη ἀπάγεται εἰς τὸ βασιλεῖον τοῦ Ἄδου.